هەرێمی کوردستان- عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی
زانکۆی هەڵەبجە
کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور
بەشی زمانی کوردیی

درکپێکردنی وێنەی میتافۆریی لە کۆدی شیعرییدا

نامەیەکە

محەمەد کەریم ئەحمەد

پێشکەشی ئەنجومەنی کۆلێژی پەروەردەی شارەزووری زانکۆی هەڵەبجەی کردووە و بەشێکە لە پێویستییەکانی بەدەستهێنانی پلەی ماستەر لە زمانی کوردییدا.

سەرپەرشت:

پ.ی.د. تریفە عومەر ئەحمەد

٢٠٢٢ی زاینیی. ٢٧٢٢ی کوردیی.

ئەم نامەیە، کە بە ناونیشانی (درکپێکردنی وێنەی میتافۆریی لە کۆدی شیعرییدا)یە، بەسەرپەرشتی من لە بەشی کوردیی کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور/ زانکۆی هەڵەبجە ئامادەکراوە و بەشێکە لە پێویستییەکانی پلەی ماستەر لە زمانی کوردییدا.

ناو: پ.ی.د. تریفە عومەر ئەحمەد

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

بەپێی ئەو پێشنیازە، ئەم نامەیە پێشکەش بە لیژنەی هەڵسەنگاندن دەکەم.

ناو: د. ئاریان سدیق عەزیز

سەرۆکی بەشی زمانی کوردیی

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

ئێمەی ئەندامانی لیژنەی هەڵسەنگاندن، ئەم نامەیەمان خوێندەوەو پاش گفتوگۆو تاوتوێکردنی لەگەڵ خوێندکار (محەمەد کەریم ئەحمەد)، لەبارەی ناوەڕۆک و لایەنەکانی ترەوە، بڕیارماندا کە شایەنی ئەوەیە بەپلەی ( ) بڕوانامەی ماستەری لە زمانی کوردییدا پێبدرێت.

ناو: پ.د. مهاباد کامل عبدالله

سەرۆکی لیژنە

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

ناو: پ.د. شیلان عومەر حسێن

ئەندام

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

ناو: پ.د. ئومێد بەرزان برزو

ئەندام

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

ناو: پ.ی.د. تریفە عومەر ئەحمەد

ئەندام و سەرپەرشت

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

لەلایەن ئەنجومەنی کۆلێژی پەروەردەی شارەزوورەوە پەسەندکرا.

ناو: د. ئەحمەد میرە

ڕاگری کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور

ڕۆژ: / / ٢٠٢٢

پێشکەشە بە:

- گڵکۆی باوکم، ئەو مرۆڤەی؛ خۆری تەمەنی زوو لێ ئاوابوو و دەردی بێ دەوای لە ناکاو بۆ بوو.
- دایکی ئەزیزم، ئەو کەسەی؛ مانا گەورەکانی ژیانی فێرکردم.
- خوشک و براکەم، ئەوان؛ دوو باڵن بەهۆیانەوە دەتوانم بفڕم.
- زانکۆی هەڵەبجە، کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور.
- هاوڕێکانم، ئەو مرۆڤانەن، کە ژیان جوانتردەکەن.

- هەموو ئەو بەڕێزانەی، کە تەژنەی زانست و زانیارییین.

سوپاس و پێزانین:

- سوپاس بۆ خودای گەورە، ئەو زاتەی کە ئێمە لە بیری دەکەین و ئەو هەرگیز ئێمە لەبیر ناکات.

- سەرچاوەی زانستییم، زۆر بەڕێز: پ.ی.د. تریفە عومەر ئەحمەد، کە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی ئەم لێکۆڵینەوەیەی گرتەئەستۆ و ڕێنمایی و تێبینییەکانی بەڕێزیان هۆکاری لەدایکبوونی ئەم نامەیە بوون.

- کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور، بە تایبەت بەڕێزان: دکتۆر ئەحمەد میرە و دکتۆر ئاریان سدیق، کە هەمیشە لە خەمی سەرکەوتنی ئێمەدابوون.

- هاوڕێیانی دڵسۆزم؛ مامۆستا سەعد تەقی حەمەساڵەح و بۆکان هەورامیی، کە بەردەوام دەرگای هاوکارییان بەڕوومدا کردبووەوە.

هێما و کورتکراوەکان

“ ”	وەرگرتنی دەقیی
' '	وەرگرتن بە دەستکارییەوە
/	یان
BT	تیۆری ئاوێتە

لیستی زاراوەکان

The Blend	ئاوێتە
Good reason	ئەنجامی باش/ هۆکاری باش

ب

Base	بنەما

پ

Profile	پرۆفایل/ پوختە
Vital relationes	پەیوەندییە گرنگەکان

ت

Speech act theory	تیۆری کردەی قسەیی
Act theory	تیۆری چالاکیی
Conceptual metaphor theory	تیۆری میتافۆری چەمکیی
Blending metaphor theory	تیۆری میتافۆری ئاوێتە
Conceptual integration	تیۆری پێکەوەلکێنراوی چەمکیی
Web	تۆڕ/ تەون

ج

Topology	شوێنناسی
Moving ego	جوڵانی خود
Moving Time	جوڵانی کات

چ

Frames	چوارچێوە

د

Conceptual structure	دروستەی چەمکیی
Thought structure	دروستەی بیریی

Emergent structure	دروستەی دەرکەوتوو
Emergent	دەرکەوتن
Unpacking	دەرهێنان/ جیاکردنەوە

ڕ

Cognitive Grammar	ڕێزمانی درکپێکردن
Conceptual mapping approach	ڕێبازی نەخشەی چەمکیی

د

Gestalt psychology	دەروونناسی گشتاڵت

س

Cognitive semantic	سیمانتیکی درکپێکردن
Image schemas	سکێمای وێنەی

ش

Cognitive poetics	شیعرناسیی درکپێکردن

ف

Mental spaces	فەزای ئاوەزی
Input spaces	فەزای تێکردە
Generic spaces	فەزای گشتیی

ک

Social code	کۆدی کۆمەڵایەتیی
Verbal code	کۆد زارەکیی
Bodily code	کۆدی جەستەیی
Commodity code	کۆد کەرەستەیی
Behavioural code	کۆدی ڕەفتاریی
Interpretive code	کۆدی ڕاڤەیی
Perceptual code	کۆدی پەیپێبردن
Ideological code	کۆدی ئایدۆلۆجیی
Realistic code	کۆدی واقعیی
Textual code	کۆدی دەقیی/ شیعریی
Aesthetic code	کۆدی هونەریی و ئەدەبیی
Rhetorical and stylistic code	کۆدی ڕەوانبێژیی
Scientific code	کۆدی زانستیی
Mass media code	کۆدی ڕاگەیاندنی

گ

Integration	گرێدان

م

Domain	مەودا
Conceptual metaphor	میتافۆری چەمکیی
Source domain	مەودای سەرچاوە
Target domain	مەودای مەبەست
Imagistic metaphor	میتافۆری وێنەیی
Ontological metaphor	میتافۆری بونگەرا/ ئۆنتۆلۆجیی
Structure metaphor	میتافۆری دروستەیی
Orientation metaphor	میتافۆری ئاڕاستەیی

ن

Neuro cognitive poetics	شیعرناسیی نیۆرۆ درکپێکردن

هـ

Embodied	بنەمای بەجەستەکراو
Perceive	هەستپێکردن

و

Conceive	وێناکردن
Individual	تاکگەرایی

ناوەڕۆک

لاپەڕە	بابەت
١_٥	پێشەکیی
١	٠/١. ناونیشان و بواری لێکۆڵینەوەکە
١	٠/٢. کەرەستەی لێکۆڵینەوەکە

./٣. هۆکاری هەڵبژاردنی لێکۆڵینەوەکە	١
./٤. ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە	٢
./٥. سنوری لێکۆڵینەوەکە	٢
٠/٦. گرفتی لێکۆڵینەوەکە	٢
٠/٧. بەشەکانی لێکۆڵینەوەکە	٢_٥
بەشی یەکەم	
١. میتافۆر لە چوارچێوەی زانستی زمانی درکپێکردندا	٧_٤٠
١/١. ئاڕاستەی میتافۆر لە ڕوانگەی باوەوە بەرەو درکپێکردن	٧
١/١_١. میتافۆر بەپێی ڕوانگەی باو	٧
١/١_٢. کەلێنی زانستیی و ڕەخنەکان لەڕوانگەی باو پەیوەست بە زانستی زمانیی درکپێکردنەوە	٩
١/٢. درکپێکردنی میتافۆر	١٠
١ /٢_١. کورتەیەک دەربارەی زانستی زمانی درکپێکردن	١٠
١ /٢_٢. میتافۆر وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی زمان	١٩
١/٢_٢_١. میتافۆری چەمکیی	٢٢
١/٣. درکپێکردنی میتافۆر لەشیعردا	٢٣
١/٣_١. شیعرناسیی درکپێکردن	٢٤
١/٣_٢. نیورۆدرکپێکردنی شیعر	٢٥
١/٣_٣. ڕوانگەی سایکۆزمانی بۆ شیعر	٢٦
١/٤. کۆدە شیعرییەکان پەیوست بە تیۆرە نوێکانی میتافۆر	٢٧
١/٤_١. کۆد لە پرۆسەی پەیوەندییکردندا	٣٠
١/٤_٢. جۆرەکانی کۆد	٣٣
١/٥. کۆدی دەقیی/ شیعریی	٣٧
بەشی دووەم	
٢. تیۆری میتافۆری چەمکیی لە کۆدی شیعرییدا	٤٢_٨٩
٢/١. تیۆری میتافۆری چەمکیی	٤٢
٢/٢. جۆرەکانی میتافۆری چەمکیی	٤٥
٢/٢_١. میتافۆری وێنەیی	٤٦
٢/٢_٢. میتافۆری ئاڕاستەیی	٤٩
٢/٢_٣. میتافۆری بونگەرا/ ئۆنتۆلۆجیی	٥١
٢/٢_٤. میتافۆری دروستەیی	٥٤
٢/٣. میتافۆری چەمکیی لەکۆدە شیعرییەکاندا	٥٥
٢/٤. تیۆری میتافۆری ئاوێتە	٧٢
٢/٥. جیاوازییە گشتییەکانی نێوان تیۆری میتافۆری چەمکیی و ئاوێتە	٨٥
بەشی سێیەم	
٣. چەمکی کات بەپێی تیۆری ئاوێتەکردن لە کۆدە شیعرییەکاندا	٩١_١٣٨
٣/١. چەمکی کات	٩١
٣/١_١. کات لە ڕوانگەی زانستییەوە	٩٢
٣/١_٢. کات لەڕوانگەی فەلسەفییەوە	٩٥
٣/١-٣. کات لەڕوانگەی ئایینییەوە	٩٩

١٠٤	٣/٢. دووانەیی/ دوالیزمیی کات لە نێوان ڕاستیی و خەیاڵدا
١٠٨	٣/٣. تایبەتمەندییەکانی کات
١٠٩	٣/٤. میتافۆری چەمکی کات بەپێی تیۆری ئاوێتە لە کۆدە شیعرییەکاندا
١٠٩	٣/٤_١. کات وەک جوڵە
١٠٩	٣/٤_١_١. جوڵانی خود
١١٣	٣/٤_١_٢. جوڵانی کات
١٢١	٣/٤_٢. کات وەک ئاڕاستە
١٢٩	٣/٤_٣. کات وەک کردە
١٣٢	٣/٤_٤. کات وەک مرۆڤ/کەس
١٣٥	٣/٤_٥. کات وەک بەها
١٤٠	ئەنجام
١٤٢	لیستی سەرچاوەکان
١٥٠	الملخص
١٥١	Abstract

پێرستی هێڵکارییەکان

لاپەڕە	ناونیشانی هێڵکارییەکان	ژمارە
	بەشی دووەم	
٤٢	هێڵکاری نێوان مەودای سەرچاوە و مەبەست لە تیۆری میتافۆری چەمکییدا	١
٧٤	تیۆری ئاوێتە	٢
٧٦	کوردەکان دەنگ بە ئەردۆگان نادەن	٣
٨٠	میتافۆری (نەشتەرگەرەکە قەسابە)	٤
	بەشی سێیەم	
٩٤	یەک ئاڕاستەیی کات	١
٩٥	فرە ئاڕاستەیی کات	٢
١١٢	جوڵانی خود	٣
١١٧	جوڵانی کات	٤
١١٩	وەستانی کات	٥
١٢١	جوڵانی خود و کات	٦
١٢٣	کات وەک ڕاستەهێڵ	٧
١٢٦	کات وەک بازنە	٨

٩	کات وەک کردە	١٣١
١٠	کات وەک مرۆڤ/ کەس	١٣٤
١١	کات وەک بەها	١٣٨

پێشەکیی:

٠/١. ناونیشان و بواری لێکۆڵینەوەکە:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە (درکپێکردنی وێنەی میتافۆریی لە کۆدی شیعرییدا)یە، بەشێوەیەکی گشتیی بۆ درکپێکردنی میتافۆر و خستنەڕووی ڕێبازە نوێیەکانی شیعرناسیی و درکپێکردنی وێنەی میتافۆریی لە کۆدی شیعرییدا تەرخانکراوە، کە لەڕوانگەی قوتابخانەی زانستی زمانی درکپێکردنەوە، لێیکۆڵراوەتەوە، لێکۆڵینەوەکە لە چێوەی دوو تیۆریدا، هەروەک تیۆری میتافۆری چەمکیی و تیۆری ئاوێتەبوونی چەمکییانە، ئاوەزییانە لە وێنەی میتافۆریی لە شیعری شاعیرانی کورد دەڕوانێت.

٠/٢. کەرەستەی لێکۆڵینەوەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا کەرەستەی زمانیی (زاری کرمانجی ناوەڕاست_شێوەزاری سلێمانیی)، بەکارهێنراوە، نموونە و دەربڕدراوە زمانییەکان و نموونە شیعرییەکانیش لە چوارچێوەی قسەپێکەران و شاعیرانی هەمان زار وەرگیراون.

٠/٣. هۆکاری هەڵبژاردنی لێکۆڵینەوەکە:

میتافۆر لە لایەکەوە پتر لە زمان، بەشێکی سەرنجپێدراوی نێو مەودای ئەدەب و فەلسەفەیە، دواتر و هەروەک لە لێکۆڵینەوەکەشدا خراوەتەڕوو لەلایەکی ترەوە لەنێو زانستی زمانی درکپێکردندا، ئەوەندەی دیاردەیەکی پەیوەستە بە پرۆسەکانی بیریی مرۆڤەوە، ئەوەندە هونەرێکی زمانیی نییە، لەم دیدگایەشەوە، میتافۆرە چەمکییەکان بە چەشن و جۆرەکانییەوە، هەروەها چەمکە میتافۆرییەکانی (کات)، کە ئەمەیان زیاتر لە نێو پانتایی ئەدەب و فەلسەفەدا لێکدراوەتەوە، دەبنە پنتی پرسیاری لێکۆڵینەوەکە، بەجۆرێک؛ **ا.** ئایا شاعیر بە پێکهاتەی فەرهەنگیی و کۆدی جیاواز دەتوانێت وێنەی جیهان و دەورووبەری بکات و بیرکردنەوەکانی بە وێنە میتافۆرییەکان بەرجەستەبکات؟، **ب.** وێنە هزرییەکان دەربارەی (کات)، چۆن لە میتافۆردا نوێنراوە؟، **ت.** ئایا درکپێکردنی سکێمای (کات) بەپێی تیۆریی ئاوێتە، پەیکاڵ بە پرۆسەی بیرکردنەوەی شاعیرە یان پرۆسەیەکی نائاگایی و گەمەکردنێکی زمانییە؟، وێڕاییئەوانەش مەبەستی لێکۆڵینەوەکە چۆنێتی درکپێکردنی چەمکی کاتە، کە ئاخۆ لای کورد – شاعیران بە نموونە- چۆن بیر لەم چەمکە کراوەتەوەو نرخ و بەهاو تێگەیشتن لەم چەمکە چۆنە و چییە؟ بۆیە بەگشتی گرنگی لێکۆڵینەوەکە، لە پەیبردن بە تەرزی بیرکردنەوەی شاعیر و بوون بە بەشێک لە سستمی کۆدی پەیوەندییکردنی زمانیی دیاریدەکەین.

٠/٤. ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕێبازی (پەسنی و درکپێکردن)، لە ڕاڤەکردنی کۆدە شیعرییەکاندا ، بەپێی هەردوو تیۆری میتافۆری چەمکیی و ئاوێتە، پەیڕەوکراوە.

٠/٥. سنوری لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەناو زاری کرمانجی ناوەڕاستدایە و لەدەستخستنی نموونە شیعرییەکاندا، هەوڵدراوە دەقی شیعریی بەپێی مەبەستی لێکۆڵینەوەکە، نەک دیاریکردنی شاعیر، هەڵبژێردرێت، واتە لە وەرگرتنی

نموونە شیعرییەکاندا، تەنها لە شیعریی شاعیرانی کۆن/ کلاسیک خۆ بەدوورگیراوە، لەبەرامبەریشدا لە دیاریکردن و هەڵبژاردنی نموونە شیعرییە بەکارهێنراوەکاندا، هیچ چوارچێوەیەک و سنورێک دیارینەکراوە، بەمپێیە لێکۆڵینەوەکە خۆیی نەبەستووەتەوە بە قۆناغێک یان قوتابخانەیەکی شیعریی، یاخود کۆمەڵە و گروپێکی دیاریکراو لە شاعیرانەوە. لەگەڵ ئەمەشدا چەمکی کات، وەک یەکێک لە پنتە گرنگەکانی لێکۆڵینەوەکە باسکراوە و خراوەتەڕوو.

٠/٦. گرفتی لێکۆڵینەوەکە:

گرفتی لێکۆڵینەوەکە لەو کەلێنە مەعریفییەدا بەرجەستەدەکرێت، کە ئایا بیرکردنەوەی عەقڵانی تاک لە ڕێگەی شیعرەوە، کە پرۆسەیەکی هەستەکییە پەیپێدەبرێت؟ پەیوەست بەمەشەوە تاک لە هەڵهێنجانی چەمکە میتافۆرییەکاندا وابەستەیە بە فیزیک یان میتافیزیک؟ بەپێی میتۆدی لێکۆڵینەوەکە کە لە چوارچێوەی زانستی زماندایە، دەگەینە دەستنیشانکردنی چ پۆلێنێکی مەعریفی؟ ئەمەش وەك کێشەی لێکۆڵینەوەکە دەناسێنرێت.

٠/٧. بەشەکانی لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە جگەلە پێشەکیی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان، لە سێ بەش پێکهاتووە، بە مەبەستی گەیشتن بە شیکاریی و تێگەیشتنی زیاتر، هەر بەشێکیش کراوە بە چەند پار و وەچەپارێکی ترەوە، هەروەک لە خوارەوە دەخرێنەڕوو:

بەشی یەکەم: میتافۆر لە چوارچێوەی زانستی زمانی درکپێکردندا

تێڕوانینێکی گشتییە سەبارەت بە میتافۆر، بۆ ئەم مەبەستە ئەم بەشە کراوە بە پێنج پارەوە، بەمشێوازە:

پاری یەکەم: ناونراوە (ئاراستەی میتافۆر لەڕوانگەی باوەوە بەرەو درکپێکردن)

ئەم پارە بۆ ڕوانگە باوەکانی میتافۆر تەرخانکراوە، تا دەگات بە ڕوانگەی قوتابخانەی زانستی زمانی درکپێکردن، هەروەها کەلێنە زانستییەکانی ڕوانگەی باو لەلایەن زمانەوانیی درکپێکردنەوە خراونەتەڕوو.

پاری دووەم: (درکپێکردنی میتافۆر)

لەم پارەدا کورتەیەک دەربارەی زانستی زمانی درکپێکردن و تایبەتمەندییە واتاییەکانی قوتابخانەکە بۆ واتایی زمانیی خراوەتەڕوو، لەتەکیشیدا میتافۆر وەک یەکەیەکی سایکۆلۆجیی زمان شەنوکەوکراوە و ناساندنێکی کورتیش لەبارەی میتافۆری چەمکییەوە کراوە.

پاری سێیەم: درکپێکردنی میتافۆر لە شیعردا

سەرجەمی جەختکردنەوەکانی ئەم پارە، بۆ درک و خستنەڕووی تیۆرییە نوێیەکانی شیعرناسیی تەرخانکراوە، هەروەک: شیعرناسیی درکپێکردن و نیورۆ درکپێکردنی شیعر و ڕوانگەی سایکۆ زمانی بۆ شیعر لە چێوەی ئەم پارەدا باسکراون.

پاری چوارەم: کۆدە شیعرییەکان پەیوەست بە تیۆرە نوێیەکانی میتافۆر

خۆی لە ناساندنی کۆد بەگشتیی، کۆد لە پڕۆسەی پەیوەندییکردندا، چەشن و جۆرەکانی کۆد دەبینێتەوە، هەوڵدراوە خوێندنەوەیەکی زانستییانە لەمبارەیەوە بخرێتەڕوو.

پاری پێنجەم: کۆدی دەقیی/ شیعریی

تێیدا کۆدی دەقیی/ شیعریی، هەروەها چەشن و جۆرەکانی کۆدی دەقیی/ شیعریی وەک یەکێک لە پێتە گرنگەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە باسکراوە.

بەشی دووەم: تیۆری میتافۆری چەمکیی لە کۆدی شیعرییدا

ئەم بەشە بەگشتیی بۆ تیۆری میتافۆری چەمکیی، چەشن و جۆرەکانی، دەرخستن و درککردنیان لە کۆدە شیعرییەکاندا تەرخانکراوە، لەگەڵیشیدا وەک بەستەری نێوان بەشی دواتری لێکۆڵینەوەکە، تیۆری میتافۆری ئاوێتە لەخۆدەگرێت، بەمجۆرە:

پاری یەکەم: تیۆری میتافۆری چەمکیی

بۆ باسکردنی تیۆری میتافۆری چەمکیی تەرخانکراوە، وەک یەکێک لەو تیۆرییانەی کە میتافۆر لە چوارچێوەیدا لێیکۆڵراوەتەوە.

پاری دووەم: جۆرەکانی میتافۆری چەمکیی

چەشن و جۆرەکانی میتافۆری چەمکیی هەروەک لە (میتافۆری ئاڕاستەیی، دروستەیی، بونگەرایی/ ئۆنتۆلۆجیی، وێنەیی)دا، خۆیدەبینێتەوە، خراونەتە بەر باس.

پاری سێیەم: میتافۆری چەمکیی لە کۆدە شیعرییەکاندا

کار لەسەر چۆنێتی بەرهەمهێنانی میتافۆرە چەمکییەکان لە کۆدە شیعرییەکاندا کراوە، تیایدا جەخت لە چۆنێتیی بەستنەوەی چەمکە جیاوازەکان کراوەتەوە، بۆ ئەمەش بایەخ بە شیکارکردن و شرۆڤەکردنی هەردوو مەودای (سەرچاوە) و (مەبەست) دراوە.

پاری چوارەم: تیۆری ئاوێتە

تەواوی جەختکردنەوەکانی ئەم پارە بۆ باسکردن و شرۆڤەکردنی تیۆری میتافۆری ئاوێتە، وەک تیۆرییەکی تەواوکاری چەمکییانە، تەرخانکراوە.

پاری پێنجەم: جیاوازییە گشتییەکانی نێوان تیۆری میتافۆری چەمکیی و ئاوێتە

لەڕێگەی باسکردنی جیاوازییەکانی نێوان هەردوو تیۆرییەکەوە، کە لەم پارەدا خراوەتەڕوو، کەلێنی میتافۆری چەمکیی دەرخراوە، لەبەرامبەردا تیۆری ئاوێتە وەک تیۆرییەکی سەرکەوتووتر ناسێنراوە.

بەشی سێیەم: چەمکی کات بەپێی تیۆری ئاوێتەکردن لە کۆدە شیعرییەکاندا

ئەم بەشەی لێکۆڵینەوەکە بەگشتیی بۆ ناساندنی چەمکی کات و خستنەڕووی لە کۆمەڵێک ڕوانگەوە تەرخانکراوە، پاشان تایبەتمەندییەکانی کات خراوەتەڕوو، هەروەها لە ڕێگەی نموونە شیعرییەکانەوە چەمکی کات لە کۆدە شیعرییەکاندا دەرخراوە، هەروەک:

پاری یەکەم: چەمکی کات

لە ڕێگەی سێ وەچە پارەوە، کە هەریەکەیان ئاماژەن بۆ ڕوانگەیەک، باس لە چەمکی کات بە وردی کراوە، ئەمەش تەنها بەو هۆکارەی، کە لە کاتی لێکدانەوەی نموونە شیعرییەکاندا ڕووبەڕووی شیکاریی و لێکدانەوەی زۆر نەبینەوە، هەربۆیە هەوڵدراوە، تەواوی زانیارییەکان لەسەر چەمکی کات لەو ڕوانگانەوە بخرێنەڕوو، ئەوانیش ڕوانگەی زانستیی، ڕوانگەی فەلسەفیی و ئایینین بۆ کات.

پاری دووەم: دووانەیی/ دوالیزمی کات لەنێوان ڕاستیی و خەیاڵدا

باسکردنە لە کات، شرۆڤەکردنێکی کورتە، کە ئایا کات بابەتێکی ڕاستیی نێو گەردوونە یاخود خەیاڵیی؟

پاری سێیەم: تایبەتمەندییەکانی کات

پشتئەستوور بە پارەکانی پێشووتری لێکۆڵینەوەکە، لەم پارەدا هەوڵدراوە، کۆمەڵێک تایبەتمەندی ئەم چەمکە باسبکرێت.

پاری چوارەم: میتافۆری چەمکی کات بەپێی تیۆری ئاوێتە لە کۆدە شیعرییەکاندا

لەڕێگەی پێنج وەچەپارەوە میتافۆری چەمکی کات، وەک؛ جوڵە (جوڵانی خود و جوڵانی کات)، هەروەها کات، وەک؛ ڕاستەهێڵ، وەک بازنە، وەک کردە، وەک کەس/ مرڤ و وەک بەها، لە کۆدە شیعرییەکاندا و بەپێی تیۆری ئاوێتە شرۆڤەکراوە.

بەشی یەکەم

میتافۆر لە چوارچێوەی زانستی زمانی درکپێکردندا

١/١. ئاڕاستەی میتافۆر لە ڕوانگەی باوەوە بەرەو درکپێکردن

لێکۆڵینەوە و کنەکردن لە زماندا مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە و بە چەندین قۆناغی جیاوازدا گوزەریکردووە، بەشێوەیەکی گشتیی لێکۆڵینەوەکان بە ئامانجی ئاشکراکردن و درککردنی بە پنتە شاراوە و نادیارەکانی زمان، کردنەوەی دەلاقەیەکی نوێترە و هەوڵدراوە لە ڕێگەیانەوە چەندین لایەنی تاریک و شاراوەی زمانیی، ڕووناکبکەنەوە. لەمڕوانگەیەوە میتافۆر وەک بابەتێکی زمانەوانیی/ ئەدەبیی کاری لەسەر کراوە، لێرەشدا دەتوانرێت لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی پێشووتردا، خوێندنەوەیەکی باو لەسەر میتافۆر بەشێوەیەکی کورت و پوخت بخرێتەڕوو:

١-١/١. میتافۆر بەپێی ڕوانگەی باو

تێڕوانینە باوەکان دەربارەی میتافۆر لە چەند ڕەهەندێکەوە خراونەتەڕوو، هەر یەکەیان بە ڕوانگەیەکی جودا لایەنێکی جیاوازی ئەم بابەتەیان خستووەتە بەرباس و هەڵوەستەیان لەسەر کردووە. لە تێڕوانینی باودا میتافۆر بەشێوەیەکی زۆر فراوان و بەربڵاو لە زماندا بەکاردەهێنرێت و وەها گریمانەدەکرێت، کە زمان بریتییەلە میتافۆر؛ مرۆڤ لە ئاخاوتنی ڕۆژانەیدا لە ئاگاییەوە بێت یان نائاگایی، هەموو ئەو دەربڕاوانەی دەریاندەبڕێت، بەجۆرێک لە جۆرەکان دەربڕاوی میتافۆرین. ئەمە جگەلەوەی میتافۆر لە بنەڕەتدا خۆی خەسڵەتی وشەیە و بە یەکێک لە خەسڵەتە بنەڕەتییەکانی دادەنرێت، لێرەدا وشەکان بۆخۆیان دەبنە میتافۆر و لە ئەنجامی بەکارهێنانیان و گەیاندنی زیاتر لە واتایەک لە هەر وشەیەکدا خەسڵەتی میتافۆرییان بەبەرداکراوە. ئەم بەربڵاوییەی میتافۆر لە زماندا وایکردووە، کە "لە زۆربەی شێوەی گەیاندنی زمانییدا دەبینرێت: ئاخاوتنی ڕۆژانە؛ گوتاری ڕۆژنامە؛ گوتاری دینی؛ باسکار؛ نووسینی فەلسەفی و ڕۆمان و شیعر و ...". (حاجی مارف، ئەوڕەحمان، ٢٠١٤: ٢٧٤). بەمپێیە بۆئەوەی زمان دەوڵەمەندتربێت، هەمیشە پەنادەبرێتە بەر میتافۆر، واتە میتافۆر ڕێگەیەکە بۆ زیاتر دەوڵەمەندکردنی زمان، لەڕێگەیەوە هەوڵدەدرێت ئەو کەلێنەی بەهۆی سنوردارکردنی وشەکانەوە دروستدەبێت؛ پڕبکرێتەوە، لەوڕوانگەیەوە، کە هەر زمانێک لە ڕووی ژمارەی وشەکانییەوە سنورێکی هەیە و لە قۆناغێک لە قۆناغەکاندا بەرەو کۆتایی دەچێت، ئەمەش پێچەوانەی واتایە، کە هەمیشە لە پەرەسەندندایە. لە بۆچوونی باودا میتافۆر وەک بنەمایەکی وەکیەکی تەماشادەکرێت، هەمیشە یەکەیەک بەرامبەر بە یەکەیەکی تر دادەنرێت و شوێنی یەکتر دەگرنەوە، کە هەندێکجار ڕەنگە یەک نیشانە/ فیچەریان، بنەما وەکیەکییەکە دروستبکات، بە پێچەوانەی مێتۆنیمی، کە تیایدا لەسەر بنەمای نزیکبوونەوەی دوو یەکە لەیەکتر دروستدەبن و درکیانپێدەکرێت، نەک وەکیەکی، "مێتۆنیمی بریتییە لە پەیوەندیی نێوان دوو یەکە، کە ئەم پەیوەندییەش هەمیشە بەهۆی نزیکی و هاوڕێیەتییەوە لەنێوانیاندا دروستدەبێت". (غەریب، نالی ئەدهەم، ٢٠٠٦: ٨٦).

لە ڕوانگەی باودا، تێڕوانینێکی زۆر و جۆراوجۆر لەسەر دیاردەی میتافۆر خراونەتەڕوو، وەک پێشتریش باسکرا، هەندێک لە تێڕوانینەکان لە چوارچێوەی زماندان، هەندێکیشیان لەناو ئەدەبدان "زۆر کەس لەو باوەڕەدان، کە میتافۆر زادەی ئەندێشەی شاعیرە و زەخرەفەیەکی ڕەوانبێژییە، ئامرازێکە لە زمانی نائاساییی نەک ئاساییدا بەدی دەکرێت". (عەلی، بەکر عومەر، ٢٠٠٠: ٦). میتافۆر لە ڕوانگەی ڕەوانبێژییەوە وەک هونەر لێیدەڕوانرێت، ڕێگایەکە شاعیر دەتوانێت ئەم یەکەیە وەک هونەرێک بەکاربهێنێت و هونەرمەندانە خەیاڵ و هەست و سۆزی خۆی لەچێوەیدا نەخشەبکێشێت. شتێکی ڕوون و ئاشکرایە، تێڕوانینە باوەکان لەبارەی دیاردەی میتافۆرەوە بەشێکی زۆری ڕوانگەیەکی ئەدەبییانەیان هەیە، ئەویش بەو هۆکارەی ئەم دیاردەیە پانتاییەکی گەورەی بواری ئەدەبیی داگیرکردووە. وەک باسکرا، لەنێو زمانیشدا سنوری بەکارهێنانی میتافۆر زۆر بەربڵاوە، خۆی لەخۆیدا زمان هەمووی میتافۆرە "لە زماندا شتێک نییە، توانای ئەوەمان نەبێت، گوزارشتی لێبکەین، بەڵام ئەرکی زمان قۆستنەوەی ئەو دەربڕینانەیە، کە پێی ڕانەهاتووین". (مەهدی، سامی، ١٩٩٨: ٤٩). لە تێڕوانینی باودا میتافۆر بەهرەیە و وەک بەهرەیەک لێیدەڕوانرێت، ئەمەش وادەکات بەکارهێنانی میتافۆر لەلایەن مرۆڤەکانەوە لە ئاخاوتن و دەربڕینەکانیاندا، ئەوانە دیاریبکرێن، کە خاوەنی ئەم بەهرەیەن و ئەوانەش کە خاڵین لەم بەهرەیە. تێڕوانینێکی دیکەی باو میتافۆر بە دیاردەیەکی خوازەیی دادەنێت، لەڕێگەیەوە کاریگەریی لەسەر تاک دروستدەکات و وادەکات، کە لە ئەنجامی بەرکەوتن یان خوێندنەوەیدا جۆرێک لە سەدمەی لەلا

دروستببێت. "خوازە لەلای زانایانی ڕەوانبێژی، بریتییەلە گواستنەوەی وشەیەک لە واتای بنەڕەتییەوە بۆ گەیاندنی واتایەکی نویٚ". (عەبدوڵا، ڕۆژان نوری، ٢٠١٧: ٥٦). هەروەها میتافۆر دوورکەوتنەوەیە لە واتای بنەڕەتی و بەخشین و هەڵگرتنی واتایەکی ترە، کە دوورە لە واتا بنەڕەتییەکەیەوە. "میتافۆر داهێنراوێکە، کە تیایدا وشە و دەربڕینەکان بۆ بەخشینی واتایەکی دوور لە واتای زارەکی و کتومتی خودی ئەو وشە و دەربڕینە بەکاردەهێنرێن". (سبزیان، سعید و کزازی، میرجلال الدین، ١٣٨٨: ٣٢٣). لەمبارەشدا واتای فەرهەنگیی وشەکان دادەماڵرێت و واتایەکی دیکەی بەبەردادەکرێت، هەربۆیە دەتوانرێت بوترێت؛ میتافۆر هەڵگری دوو واتایە، واتایەکیان واتا بنەڕەتییەکەیەتی و ئەوی تریان واتایەکە، کە دوورە لە واتای فەرهەنگیی و بنەڕەتیی و بۆ مەبەستێکی دیاریکراو بەکارهێنراوە. بەشێوەیەکی گشتییش دەربڕینە میتافۆرییەکان لە زماندا ڕۆڵی گرنگ و بەرچاویان هەیە، کە ئەمانیش لە ئەنجامی زۆر بەکارهێنانیان و بە تێپەڕبوونی کات فیچەرە میتافۆرییەکانیان دەسوێن و دەبن بە دەربڕینی ئاسایی. "دەربڕینە میتافۆرییەکان دوورکەوتنەوە نین لە ژیان و مەنتیق، بەپێچەوانەوە هەندێک لەو بڕوایەدان، کە بەرجەستەکردنی ژیان لە میتافۆردا زیاترە وەک لە دەربڕینە ئاساییەکاندا". (عەلی، بەکر عومەر، ٢٠٠٠: ١٨). کەواتە ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە میتافۆر لە ڕوانگەی باوەوە دیاردەیەکی بەربڵاو و فراوانی زمان و ئەدەبە و ئێمەی مرۆڤ ناتوانین خۆمانی لێ بەدووربگرین و بەکارینەهێنین، بەڵکو بەکارهێنانی بووەتە شتێکی حاشاهەڵنەگرو بەردەوام لە دەربڕین و ئاخاوتنی ڕۆژانەماندا ڕووبەڕوویدەبینەوە و بەشێکە لە دەربڕینەکانمان.

١/١-٢. کەلێنی زانستیی و ڕەخنەکان لەڕوانگەی باو پەیوەست بە زانستی زمانی درکپێکردنەوە

لێکۆڵینەوە لە میتافۆر بۆ یۆنانی کۆن دەگەڕێتەوە، بەپێی (ئەرستۆتالیس) ئەرکی میتافۆر لە شێوازبەندی و نەخشەداریدا چێوەبەندکراوە، هەر بۆیە میتافۆر وەك هۆکارێکی جوانناسی پەسندەکرێت، بەتایبەت شیعر، کە بە ڕێگەیەکی ڕەوان و ڕازیکەرانە دادەنرێت، (ئەرستۆتالیس) لە تیۆری بەراوردکردنی میتافۆردا ئاماژەی-بەوە-داوە، کە میتافۆر جۆرێکە لە (بەراوردکردن و وەکیەکی)، ئەمەش سەرەتای دەستپێکی بەدیکردنی ئەو کەلێنە زانستییە بوو، کە میتافۆری لەسەر بونیاتنرابوو، بەتایبەت لە ڕوانگەی ئەو زمانەوانانەی لە چێوەی درکپێکردندا لە میتافۆرییان کۆڵییەوە. بنەمای چوونیەکی یەکێکە لەو بنەمایانەی، کە بەهۆیەوە میتافۆرەکان دەناسرێنەوە، ئەمەش بۆ یەکەمینجار و لە سەردەمی (ئەرستۆ)وە پێشنیازکراوە، لەسەر ئەو بنەمایە کاردەکات، کە میتافۆر بریتییەلە بەکارهێنانی واتایەکی جیاوازی وشەکان دوور لە واتا سەرەکیی و پراوپڕییەکەی خۆی. زانستی زمانی درکپێکردن باوەڕیوایە، کە مەرج نییە، میتافۆرەکان لەسەر بنەمای وەکیەکی بنیاتنرابن، بەڵکو قوتابخانەکە زیاتر شێوەی بیرکردنەوەی مرۆڤ دەکاتە بنەمای بنیاتنانی میتافۆر، هەروەها درکپێکردن لەگەڵ تێڕوانینێکی تری باودا، کە میتافۆر بە بەهرە دادەنێت، نایەتەوە و یەکناگرێتەوە، درکپێکردن بە هیچ جۆرێک پشتگیریی بنەمای بەهرەداریی بۆ بنیاتنانی میتافۆرەکان ناکات، بەڵکو قوتابخانەکە لەو باوەڕەدایە، کە میتافۆرەکان بەرهەمی بەکارهێنانی ڕۆژانە و ئەزموونەکانن و بریتین لە پرۆسەیەکی تەواو هزری، هەروەها قوتابخانەکە جەختدەکاتەوە لەسەر ئەو ڕاستییەی، کە دەتوانرێت تەواوی ناونیشان و سەربابەتەکان لێکدانەوە و شیکردنەوەی پێتییان بۆ بکرێت بەبێ پشتبەستن بە میتافۆر، لەمبارەیەشەوە باوەڕیوایە"تەواوی ئەو ناساندنانەی لە فەرهەنگی زماندا کراون

پیتین/ دەقاودەقن، میتافۆریی نین. ئەو چەمکانەی لە ڕێزمانی زمانێکدا بەکاردەهێنرێن هەموویان پیتین؛ هیچکامیان میتافۆری نین".(Lakoff, G. 1992: 2)

١/٢. درکپێکردنی میتافۆر

لەڕاستییدا درکپێکردن بە هەرشتێک، نزیکبوونەوەیە لە دۆزینەوەی میتافۆرێک بۆ ئەو شتە، بە واتایەکی تر؛ هەستی ناسیاویی بەرامبەر هەر شتێک درکپێکردنی هەمان شتە. لەمڕوانگەیەوە دەکرێت تێڕوانینی درککردن بۆ (با) بەجۆرێك ڕاڤەبکرێت، کە شەپۆلە هەوایەکی بەگوڕ و تینە، هەندێکجار بەهێز و هەندێکجار بێهێز، لە سەرێکی ئەم زەوییەوە دێت و بەر هەر شتێک دەکەوێت، وێنەدەنگێکی وەك (هاژە، گژە، هووژە... تاد)، دروستدەکات، وەکچۆن لە پێکدادانێکی فیزیکیدا بەرکەوتنی تەنەکان بەپێی تایبەتمەندێتییان سەداو دەنگی هەمەچەشنەی لێدەکەوێتەوە، کەچی لە حەقیقەتدا خودی (با)، خاوەنی هەمان تایبەتمەندێتیی چەشنی تەنە بەرجەستەییەکان نییە، بەڵکو ئەمە تەنها بەرهەمی وێناکردنی مرۆڤە، کە بە هاوکاریی میتافۆر لەڕێگەی زمانەوە بەجێنشینکردنی مۆدێلێک (پێکدادانی فیزیکی- با) ئەیخوازینەوە. بەمجۆرە یەکێك لە گریمانەکان ئەوەیە، کە دەکرێت لێکۆڵەر ئەم چەشنە درککردن و تێگەیشتنەی بۆ (با) هەبێت، کە خودی چۆنێتی درککردنەکە بریتییەلە چوارچێوەی وێنەی میتافۆری. لێرەشەوە ئەو ڕاستییە خۆی بەیاندەکات، درکپێکردنی ئێمەی کورد بۆ جیهان بە هەمان ئەندازەی ئەفراندنی میتافۆرە، بە گوزارەیەکی تر؛ درک و تێگەیشتنی ئێمەی مرۆڤ بۆ جیهان لە ڕێگەی زمانەکەمانەوەیە.

١ /٢-١. کورتەیەک دەربارەی زانستی زمانی درکپێکردن

زانستی زمان درکپێکردن[1] ڕێبازێکی نوێی زمانەوانیی ئاوەزییە و لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوە لە واتا هاتووەتەئاراوە. ئەم ڕێبازە بەگشتیی، لە چۆنییەتی کارکردنی ئاوەزی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە، هەروەها لەسەر بنەمای درککردن بەو کەموکوڕییانەی، کە لە قوتابخانە زمانەوانییەکانی پێش خۆیدا هەبووە، دروستبووە و سەریهەڵداوە، بەتایبەتییش ئەو کەموکوڕییانەی کە لە هەردوو قوتابخانەی ڕەفتارگەرایی و عەقڵگەراییدا هەبوون. زانستی زمانی درکپێکردن لەسەرەتای دروستبوونییەوە و لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیدا لە

[1]* زانستی زمانی درکپێکردن، وەک قوتابخانەیەکی نوێی زمانەوانیی بیریی، سەرەتای سەرهەڵدانی بۆ ساڵی ١٩٧٠ دەگەڕێتەوە. زانستەکە خۆی بە هەردوو کردەی (بیرکردنەوە و زمان)ەوە، خەریکدەکات. بۆ یەکەمینجاریش خودی زاراوەی زانستی زمانی درکپێکردن لەلایەن زانا (جۆرج لاکۆف)ەوە، بەکارهێنراوە. لێکۆڵینەوە زانستییەکان ئەوە پشتڕاستدەکەنەوە، کە دەروونناسی گشتاڵت (Gestalt Psychology)، یەکێکە لەو زانستانەی لە سەرەتای دروستبوونییەوە، کاریگەریی بەسەر زانستی زمانی درکپێکردنەوە هەبووە. دواتر ئەم زانستە لەڕێگەی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەبارەیەوە کراوە بەردەوام لە گەشەسەندندا بووە، لەگەڵ بەردەوامبوونی ئەم گەشەسەندنەدا و پاش بڵاوبوونەوەی لە ڕێگەی گۆڤار و کۆمەڵە نێودەوڵەتییەکانەوە، بەتایبەتی دەرچوونی گۆڤاری (زانستی زمانی درکپێکردن)، لە ساڵی ١٩٩٠ز دا، زانستەکە وەک لقێکی سەربەخۆی زانستی زمانی گشتیی دەرکەوت و بەتەواوەتی ناسێنرا.

هەوڵدایە، کە ئەو بۆشایی و کەلێنە زانستییە زمانەوانییانەی قوتابخانەی ڕەفتارگەرایی و عەقڵگەرایی پڕبکاتەوە، هەربۆیە لە هەوڵێکیدا بەدوای دۆزینەوەی چارەسەرو پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە مەنهەجییەوەیە، کە لە هەردوو قوتابخانەکەدا هەبوون، ئەویش لەوەوە سەرچاوەدەگرێت، کە هەریەکە لەو دوو قوتابخانەیە دابەشکارییەکی دووانەییان بۆ زمان لە لێکۆڵینەوەکانیاندا کردووە، بەجۆرێک لای ڕەفتارگەرایی‌یەکان زمان پۆلێندەکرێت بۆ دووانەی (زمان Language و ئاخاوتنParole) و لای عەقڵگەراییەکانیش زمان خۆی لە دووانەی (توانست Competence و چالاکیPerformance)دا، دەبینێتەوە، لەم دابەشکارییانەشیاندا ئەوە نەخراوەتەڕوو، کە ئایا پردی پەیوەندیی نێوان ئەم جەمسەرانە چین؟ هەربۆیە درکپێکردن پەیوەست بە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانییەوە هەوڵیداوە ئەم درز و کەلێنانە پڕبکاتەوە. تێڕوانینەکانی قوتابخانەکانی پێشووتر، سەبارەت بە زمان لە لێکۆڵینەوەکانیاندا، یەکێکە لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی زانستی زمانی درکپێکردن، کە لە هەندێک جێگادا شێلگیرانە بەرامبەر تێڕوانینی قوتابخانەکانی دیکە وەستاوەتەوە و ڕەتیکردوونەتەوە، لە هەندێک باریشدا تێڕوانینەکانیانی تێروتەسەلتر کردووە.

لە قوتابخانەی بەرهەمهێناندا، ڕێزمان بەگشتیی و سینتاکس بەتایبەتی ناوەندی لێکۆڵینەوە زمانییەکان لەخۆدەگرێت "تا ئەو ڕادەیەی، کە بانگەشەی (لەڕاستیدا سینتاکس وەک قاڵب و دەفری واتا وایە)، وەک ڕاستی و ڕاستەقینە مامەڵەی لەگەڵدا دەکرا". (غەریب، نالی ئەدهەم، ٢٠١٦: ١٩). بەڵام زانستی زمانی درکپێکردن، (واتا) دەکاتە خاڵی ناوەندی بۆ لێکۆڵینەوە زمانییەکانی و لەڕێگەی واتاوە هەوڵدەدات پێتە شاراوەکانی تری زمان بخاتەڕوو. ڕاستییەکی تر، کە لە قوتابخانەی بەرهەمهێناندا دەبینرێت ئەوەیە، کە زمان وەک مۆدولێکی سەربەخۆ تەماشادەکرێت و وەک دامەزراوەیەکی سەربەخۆش لە ئاوەزدا لێیدەڕوانرێت، بەڵام زانستی زمانی درکپێکردن ڕەتی چەمکیی مۆدولاری دەداتەوە، بەتایبەتی لای جۆرج لاکۆف، کە بەتەواوی دژی چەمکیی مۆدولاریی زمان دەوەستێتەوە، "ئەو جیاکارییە ڕەتدەکاتەوە، کە یەکە زمانییەکان ڕێکخراوبن دوور لە یەکتر، پێیوایە کە پێکهاتە جیاوازەکانی زمان تەنها بەشێوەیەکی ڕووکەش دەتوانرێت بوترێت، بەشداریی چەپکێک نیشانەی واتای ڕێکخراوی سەرەکی دەکەن، کە لە کرۆکدا ئەم بەشداریکردنە یان لاوازە یان هەر نییە". (قادر، کاروان عومەر، ٢٠١٢: ٧٧-٧٨). لەگەڵئەوەی هەردوو قوتابخانەی بەرهەمهێنان و درکپێکردن لە لێکۆڵینەوەکانیاندا بانگەشەی ئاوەزداری دەکەن، بەڵام هەریەکەشیان بەرگێکی تازە بەبەر ئەم ڕاستییەدا دەکەن، بەجۆرێك لە دیدگای زانستی زمانی بەرهەمهێناندا، زمان بەپێی تیۆری کۆمپیتەریی مێشك، مودولارێتی ئاوەزییە، سستمێکی کۆمپیتەریی ناوابەستە بە مۆدێلێکی دیاریکراوە لە مێشکدا، ئەمەش وەهادەکات زمان سستمێکی فۆرماڵی بێت، لەکاتێکدا زانستی زمانی درکپێکردن، بەرجەستەکردنی مێشکە، هەروەك لە تیۆری پرۆتۆتایپ و میتافۆردا چۆنێتی بەرجەستەکردنی هزری ئاخێوەر شیتەڵکراوە، بۆیە لە دیدی ئەم زانستەدا؛ زمان سستمێکی سیمبوڵی و چەمکییە نەك سستمێکی کۆمپیتەریی و شێوازبەندی/ فۆرماڵی بێت.

لە قوتابخانەی بەرهەمهێناندا لەسەر بنەمای ڕێزمانی جیهانیی (Universal Grammar)، زمان بۆ هەردوو چەمکیی توانست و توانا پۆلێنکراوە، بەپێی قوتابخانەی بەرهەمهێنان، زمان بەشێوەیەکی بایۆلۆژیی بەشێکە لە ئاوەزی مرۆڤ "هەربۆیە ئەمان سەرجەمی لێکۆڵینەوەکانیان بۆ شیکردنەوەی (چالاکی) تەرخانکردوە، چونکە پێیانوایە (چالاکی) بریتییە لە توانستی پیسبو بە کاریگەرییە ژینگەییەکان. لێرەشەوە ویستیان بوە لەم توانستە پیسبوەوە بگەنە توانستی بێگەرد، کە لە ئاوەزی مرۆڤدایە". (قادر، کاروان عومەر، ٢٠١٢: ٨٤). بەڵام زانستی زمانی درکپێکردن تێڕوانینی لەمبارەیەوە جیاوازە و

بەپێچەوانەی قوتابخانەی بەرهەمهێنانەوە باوەڕیوایە، کە زمان بەشێوەیەکی تەواو بایۆلۆژیی بە مرۆڤ نەبەخشراوە، بەڵکو لە ئەنجامی بەردەوام بەکارهێنان و ئەزموونکردنی ڕۆژانەی مرۆڤەوە سەرچاوەدەگرێت و هەڵدەگوازرێت.

ئەم قوتابخانە نوێیەی زمانەوانیی سەرجەمی لێکۆڵینەوەکانی لەسەر دوو لقی سەرەکی بنیاتدەنێت، کە دواتر قوتابخانەکەش لە ڕێگەی ئەم دوو لقە گرنگەیەوە ڕەگی خۆی داکوتاوە، ئەوانیش بریتین لە: (ڕێزمانی درکپێکردن Cognitive Grammar) و (سیمانتیکی درکپێکردن Cognitive Semantic). هەرچی دەربارەی ڕێزمانی درکپێکردنە وەک لقێک لە قوتابخانەکە، لەلایەن زانا (ڕۆناڵد لانگەکار)ەوە، لە ساڵی ١٩٧٦دا پێشنیازکراوە. لێرەدا درکپێکردن هەڵگری ئەو بانگەشەیەیە، کە هەموو ڕێزمانی زمان بریتییەلە سستەمی بەچەمککردن، بەمەش بنەمای بیرۆکەی ڕێزمانی درکپێکردن هەروەك (لانگەکار) شرۆڤەیدەکات؛ بەشێکی هەمەکیی درککردنی مرۆڤەو ناکرێت تێگەیشتن بێتەئاراوە بەبێ سەرچاوەکانی توانای درکپێکردنی مرۆڤ، بە پێچەوانەی ڕوانگەی ئەو مۆدێلانەوە کە پشت بە سەربەخۆیی زمان و مۆدولارێتی ڕێزمان و ئۆتۆنۆمی سینتاکس دەبەستێت، ئاڕاستەی درککردن لە ڕێزمانی درکپێکردندا، بە ڕوونی وابەستەی بیرۆکەکانی وەك وێنەی هەستی، دیدو گۆشەنیگا، سکانکردنی ئاوەزیی، سەرنجپێدانە. بڕوانە: Foundations of Cognitive Grammar, 1991 Langacker هەروەها Langacker, 1988: 3-48.

لەتەکئەمەشدا سیمانتیکی درکپێکردن Cognitive Semantic، یەکێکی ترە لە دیارترین لقەکانی زانستی زمانی درکپێکردن، لەم لقەی زانستەکەدا ئەو ڕاستییە دەبینرێت، کە قوتابخانەکە تێڕوانینێکی تەواو جیاوازی بۆ واتا هەیە، بەجۆرێک بانگەشەی ئەوە دەکات کە بۆ تێگەیشتن لە کرۆکی زانستی زمانی درکپێکردن، دەبێت لە واتا بەشێوەیەکی گشتیی تێبگەین. "زاراوەی سیمانتیکی درکپێکردن (Cognitive Semantic)، بۆ یەکەمجار لەلایەن (Breal)ەوە، ناسێنرا و وەک ژێرگرێکی زمانەوانیی درکپێکردن سیمانتیکی درککردن بەکارهێنرا، ئەرکی سەرەکیی بریتییەلە لێکدانەوە و شیکردنەوەی واتا یان بنیاتی سیمانتیکیی دەربڕینەکان". (ئەحمەد، محمود فتح الله و حەسەن، نەریمان، ٢٠١٧: ٥١).

سیمانتیکی درکپێکردن، دژ بە بۆچوونی مەرجی ڕاستەقینەیی دەوەستێتەوە، زیاتر هەڵگری ئەو تێڕوانینەیە، کە واتای زمانیی خۆی لە دروستەی چەمکیی (Conceptual Structure) دەبینێتەوە لە (ئەحمەد، تریفە عومەر، ٢٠١٣: ١٦)ەوە، تالْمی (Talmy) سەبارەت بە سیمانتیکی درککردن، پێیوایە "لێکۆڵینەوە دەربارەی سیمانتیکی درککردن، لەڕاستیدا لێکۆڵینەوەیە لە ناوەڕۆک و ڕێکخراوە چەمکییەکەی لە زماندا".

سیمانتیکی درکپێکردن لەڕێگەی چەند بنەمایەکەوە[*2] هەوڵدەدات کە تێڕوانینی زانستەکە بۆ واتا بخاتەڕوو، لەوانەش:

یەکەم: بنەمای بەجەستەکراو/ هزری بەجەستەکراو- Embodied

[*2] بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی بنەما و دیاردەکانی سیمانتیکی درکپێکردن، بڕوانە:

1. Evans V. and Green M. (2006: 44-48).

٢. ئەحمەد، محمود فتح الله و حەسەن، نەریمان) ٢٠١٧: ٥٢ – ٥٨(.

٣. حەسەن، فەرهاد تۆفیق (٢٠١٥: ٣٩ – ٤٤).

لە تێڕوانینی قوتابخانە زمانەوانییەکانی پێشووتردا و بەتایبەت، لە قوتابخانەی (بەرهەمهێنان)دا، کە زانا چۆمسکی ڕابەرایەتیی دەکات، ئەوە خراوەتەڕوو، کە دەتوانرێت وەک سستمێکی کۆمپیوتەری مامەڵە لەگەڵ زماندا بکرێت، بەبێ لەبەرچاوگرتنی سروشتی جەستەی مرۆڤ یان ئەزموونەکانی، بەپێچەوانەوە زانستی زمانی درکپێکردن "لەم بوارەدا ڕێژەیی نییە، بەڵکو لەبری ئەوە ماهییەتی خۆی لەو نەریتانەی دەرونزانی و فەلسەفەوە هەڵدەهێنجێت، کە جەخت لە گرنگی ئەزموونی مرۆڤ، سەنتەربوونی مرۆڤ و تایبەتمەندێتی پێکهاتەی ڕێکخستن و درکپێکردنی مرۆڤ دەکەنەوە". (Evans, V. & Green, M, 2006: 44). لەمەشەوە ئەو ڕاستییە دەردەکەوێت، مێشکی مرۆڤ و بەو هۆیەشەوە زمانەکەی، دوور لە بەجەستەکردنی مرۆڤ، تواناى لێکۆڵینەوەی بەتەنهای تێدا نییە.

دووەم: ئەزموونی بەجەستەکراو

لە زانستی زمانی درکپێکردندا شتەکان بابەتیی نین، بەڵکو درکپێکردن ئەرکی دیاریکردنیانی هەیە و ئەم دیاریکردنەش لەڕێگەی ئەزموونەوە دەبێت. لێرەدا دنیابینی و باکگراوندی تاک ڕۆڵی لە ناسینەوە و سەیرکردنی شتەکاندا هەیە، هەر ئەمەشە وادەکات کە دوو کەسی جیاواز هەمان بۆچوونیان لەسەر بابەتێک یان شتێک نابێت، چونکە باکگراوندیان جیاوازە. واتە درکپێکردن کار لەسەر ئەزموونی تاک دەکات "ئەو بیرۆکەیەی کە دەڵێت ئەزموون بەجەستەکراوە، پابەندە بەوەی کە هەریەکە لە ئێمەی مرۆڤ تێڕوانینی تایبەتیی (تاکەکەسیی) جۆراوجۆرمان بۆ جیهان هەیە، بەهۆی سروشتی تاقانە و بێوێنەی جەستەی فیزیکیی هەریەکێکمانەوە." (سەرچاوەی پێشوو: ٤٥). بە دەربڕینێکی تر؛ گریمانەی ئەوە دەکرێت، تێگەیشتنی ئێمەی مرۆڤ لە واقع بە ڕێژەیەکی ئێجگار زۆر لەگەڵ سروشتی جەستەی خۆماندا پەیکاڵبێت.

سێیەم: دروستەی چەمکیی Conceptual Structure

ئەو زانیارییانەی لە مێشکی مرۆڤدا هەڵگیراون و بریتین لەو بیرانەی مرۆڤ، کە بەشێکیان زمانین و بەشێکی تریشیان نازمانین، دروستەی چەمکیی نێو ئاوەزی مرۆڤ دەنوێنن. "چەمک ئەو بوونەوەرانەیە، کە لە مێشکی مرۆڤدا هەن، یەکەی تایبەتن و دەتوانن بەهۆی (زمان، کردەی جەستەیی، وێنە و هۆکاری ترەوە) بگەیەنرێت". (حسەین، شیلان عومەر، ٢٠١٢: ١٤٥). یەکەکانی ناو مێشکی مرۆڤیش تاکەکەسین و پەیوەستن بە بیر و هۆش و ئەزموون و درکپێکردن و سەلیقەی کەسەکەوە، تاکەکەس بەهۆی توانستە گشتییەکەیەوە، کە بۆ زمان هەیەتی، سەرپشکە لە چۆنیەتی بەجفرەکردن و بەکۆدکردنی ئەو یەکانە، لەبەرئەوەی چەمک سەرجەمی ئەو زانینانەیە، کە پەیوەستە بە وشەیەکەوە و لە مێشکدا هەڵگیراوە.

چوارەم: درکی بەجەستەکراو

لەسەر بنەمای ئەو ڕاستییەی، ئەزموونمان بەجەستەکراوە، بەجەستەبوونی ئەزموونیش بریتییەلە پێکهاتوویەکی بەش بەش لە سروشتی ئەو جەستە و ڕێکخستنی دەمارییەی ئێمە هەمانە پەرچەکردار و دەرئەنجامی بۆ درک (ناسینەوە) پێیە. بەجۆرێکی دیکە؛ بنچینەی پێکهاتنی بەجەستەکردنمان بریتین لەو چەمکانەی دەست-پێیان-ڕادەگات و سروشتی ئەو واقعەی، کە دەتوانرێت بیری لێبکرێتەوە و قسەی لەبارەوە بکرێت. کەواتە بۆیە مرۆڤ تەنها دەتوانێت لە شتگەلێک بدوێت کە پەیانپێدەبات (Perceive) و وێنایاندەکات (Conceive). ئەو شتانەش کە هەستیانپێدەکرێت و تەسەوریاندەکرێت "لە ئەزموونی

بەرجەستەکراوەمانەوە سەرچاوەدەگرن، لەمڕوانگەیەوە مێشکی مرۆڤ دەبێت هەڵگری نیشانە و شوێنپەنجەی ئەزموونی بەرجەستەکراو بێت". (Evans, V. & Green, M, 2006: 46).

پێنجەم: وێنە ئاوەزییەکان

وێنە ئاوەزییەکانیش یەکێکی ترە لە بنەماکانی سیمانتیکی درکپێکردن. "هەموو ئەو ئەزموونە ئاوەزییانە دەگرێتەوە، کە مرۆڤ بەهۆی هەستەکانییەوە بەدەستیهێناوە". (ئەحمەد، محمود فتح الله و حەسەن، نەریمان، ٢٠١٧: ٥٧). واتە لە ئەنجامی مامەڵەکردنی مرۆڤ لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا لەڕێگەی ئەزموونەکانی خۆیەوە بەم چەمکە گشتییە بەدەستهاتووانە گەیشتووە "وێنە ئاوەزییەکان لە ئەنجامی درکپێکردنی مرۆڤەوە سەرچاوەیان گرتووە و پەیوەست بە ئەزموونەکانییەوە، بەدەستدەهێنرێت". (روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلی، ١٣٩٢: ٤٩).

شەشەم: سیمانتیکی ئینسکلۆپیدیایی

لە ئەنجامی مامەڵەکردنی مرۆڤ لەگەڵ ئەو واقعەی تیایدا دەژی، ئاشنادەبێت بەو واتایەی لەڕێگەی ئەو مامەڵەکردنەوە دەستیدەکەوێت. بە واتایەکی تر؛ ئەزموونەکان و مامەڵەکردنی مرۆڤ لەگەڵ جیهاندا، سەرچاوەی بەدەستهێنانی واتایە، لەمبارەیەوە "بەشێوەیەکی سەرەکی سروشتی ئینسکلۆپیدیایی لە واتادا سەرنجپێدان و گرنگیدانە بە دروستەی سیمانتیکی، پەیوەست بە دروستەی کۆزانیاریی چەمکییەوە ڕێکدەخرێت. بەپێی سیمانتیکی ئینسکلۆپیدیایی، واتای وشە لەسەر بنەمای بیرۆکەی مەودا Frame بنەمادەکرێت و لێیتێدەگەی، ئەمەش لەلایەن زمانەوان (چارلس فیلمۆر Filmore)ەوە گەشەی پێدراوە". (حەسەن، فەرهاد تۆفیق، ٢٠١٥: ٤٠).

حەوتەم: ڕیالیزمی ئەزموونی/ ڕاستگەرایی ئەزموونی

لە ئەنجامی گرنگی وردبوونەوە لە ئەزموون و دیاردەی بەچەمککردن، وەکئەوەی بەجەستەکراوە، بریتییەلەوەی کە کاریگەریی لەسەر تێڕوانینی مرۆڤ دادەنێت سەبارەت بەوەی کامە ڕاستییە. لەتێڕوانینی فەرمیدا بۆ سیمانتیک وادانراوە، کە ڕۆڵی زمان بریتییەلە پەسنکردنی بارودۆخی ڕووداوەکانی جیهان "ئەمە لەسەر ئەو گریمانەیە سوورە کە گوایە لە دەرەوە جیهانێکی بابەتییانە بوونی هەیە و زۆر بە سانایی لەسەر زمان ڕەنگدەداتەوە". (Evans, V. & Green, M, 2006: 47). لەمبارەیەوە زانستی زمانی درکپێکردن باوەڕیوایە؛ ئەم هەنگاوی بابەتیبوونە، ئەو خاڵەی لەبیرکردووە، کە ناتوانرێت ڕاستیی بابەتیی هەبێت و ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی لەسەر زمان هەبێت، بەو هۆکارەی ڕاستیی بەشێوەی بابەتییانە نەدراوە، یاخود پێشکەشنەکراوە. لە بەرامبەردا بەشێکی زۆری (ڕاستیی) لەلایەن سروشتی بەجەستەکردنی دەگمەن و تایبەت بە مرۆڤەوە بنیاتنراوە. بە تێڕوانینێکی دیکە؛ زمان ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی جیهانی واقع نییە، بەڵکو لە زماندا لێکدانەوە و تێڕوانینی ئێمەی مرۆڤ بۆ جیهان ڕەنگدەداتەوە. کەواتە "ڕیالیزمی ئەزموونی، زانیاریی ئەوەمان دەداتێ کە ڕاستییەکی ناوەکی بوونی هەیە لەڕێگەی چەمکەکان و زمانەوە ڕەنگدەداتەوە". (Evans, V. & Green, M, 2006: 48). لەمڕوانگەیەوە دەتوانرێت ژینگەی دەوروبەر بناسێنرێت و خۆ بەدووربگیرێت لە شوێنە مەترسیدارەکان، گەرنا میکانیزمی درکپێکردنمان مانایەکی ئەوتۆی نییە بۆ بەکارهێنان.

زانستی زمانی درکپێکردن، کە "یەکێکە لەو تیۆرە نوێیانەی بە دیدێکی نوێ و میتۆدی نوێ لە پەیوەندیی نێوان زمان و ئاوەزداریی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە". (حسەین، شیلان عومەر، ٢٠١٧: ٣٦)، واتا وەک ناوەند وەردەگرێت و دەیکات بە چەقی لێکۆڵینەوەکانی، لەمڕوانگەیەشەوە تێڕوانینی قوتابخانەکە دەربارەی واتا جیاوازە، هەر ئەمەشە وایکردووە، زانستی زمانی درکپێکردن چوار تایبەتمەندیی بە واتای زمانیی ببەخشێت، ئەو تایبەتمەندییانەش بریتین لە:

"١. واتای زمانیی واتایەکی ڕوانگەییە/ پەیپێبردنانەیە

٢. واتای زمانیی واتایەکی گۆڕاو/ دینامیکییە و نەرم و لەبارە

٣. واتای زمانیی ئینسکلۆپیدیایی و ناخودکارە

٤. واتای زمانیی بەپێی بەکارهێنان و ئەزموونە". (Dirk, 2006: 4-5)

لەڕێگەی تایبەتمەندیی (واتای زمانیی واتایەکی ڕوانگەییە/ پەیپێبردنانەیە)، زانستی زمانی درکپێکردن، بانگەشەی ئەوە دەکات، کە تێگەیشتنی گشتیی و تەواوەتی بۆ واتا، وادەکات لە کرۆکی زانستی زمانی درکپێکردن تێبگەین، دەشێت هەر ئەم هۆکارەش بێت، کە وایکردووە تێڕوانینی زانستی زمانی درکپێکردن بۆ واتا، بە تێڕوانینێکی جیاواز دابنرێت.*[3] درکپێکردن باوەڕیوایە، کە واتا ڕۆڵدەبینێت لە دارشتنی فۆرم و ناوەڕۆکی وشەدا، ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستییەیە، کە واتا دیوی یەکەم و دووەمی وشە پیکەوە دادەڕێژێت، کاتێکیش هەر دوو دیوی وشە دادەڕێژرێت بەهۆی واتاوە، کەواتە چەمکی وشەکە بەرجەستەدەکرێت. هەموو ئەو دەربڕدراوە زمانییانەی، کە دەرخەری چەمکی پەیپێبردنی ڕوانگەی فەزاییانەن، دەبن بەنموونە بۆ ئەم تایبەتمەندییەی واتایی زمانیی، بڕوانە (١ و ٢):

١.زانکۆ **لەسەرەتای** شاردایە.

٢. زانکۆ **لە کۆتایی** شاردایە.

وادەردەکەوێت، کە دوو ڕستەکە لە واتادا دژ و پێچەوانەی یەکتربن، بەڵام لە ڕاستییدا وانییە، تەنها ئەوەندە هەیە، تێڕوانینەکان کۆنکرێتکەری دوو پەیپێبردنی جیاوازن بۆ شوێنی(زانکۆ)، ئەوەش لەوەوە سەرچاوەدەگرێت، قسەکەرەکان لە دوو ئاڕاستەی جیاوازەوە وەستاون. قسەکەری ڕستەی یەکەم، ئاڕاستەی نزیک زانکۆیە و بۆ ئەو زانکۆ سەرەتای شارە، هیچ ڕێگرییەک نییە لەبەردەمیدا بۆ دوورخستنەوەی زانکۆ و گۆڕینی ئاڕاستەکەی، بەڵام قسەکەری ڕستەی دووەم ئاڕاستەکەی پێچەوانەی ئاڕاستەی قسەکەری یەکەمە، واتە بوونی خودی شار وەک ڕێگرییەک لەبەردەمیدا وایلێکردووە، شوێنی زانکۆ وەک کۆتایی شار دەربخات.

*[3] تیۆری ڕیالیستی زمان، جیاواز لە بۆچوونی زانستی زمانی درککردن، زمان وابەستەی واقع دەکات، واقعیش لە دیدی شوێنکەوتوانیدا پێوەرێکی ئاوەزییانەی هەیە، بەو واتایەی؛ ڕاستیی و حەقیقەتی شتێك لە جیهاندا پەیوەستە بە ڕاستیی ئەو شتەی لە جیهاندا هەیە، نەك ئەوەی تاك چۆن دەیبینێت و هزریدەکات، ئەمەش لەو پنتەوە سەرچاوەدەگرێت، کە ڕیالیزم پەیوەست بە شتەکانی دنیاوە دوو بەشە- بانگەشە لەخۆدەگرێت: ١. ئەوانەی لە ڕاستییدا هەن، ٢. ئەوەشی ناوابەستەیە بە ئێمە/ مرۆڤ، بەمجۆرە ڕیالیزم دەربارەی شتەکان ئاماژەدانە بە هەڵگرە ماتماتیکییەکان، بەجۆرێك: أ. ئاماژەبۆکراوە ماتماتیکییەکان ئەوانەن، کە لە ڕاستییدا هەن پتر لەوەی ئەندێشەیی بن، ب. ئەوانەش کە بوونەکانیان ناوابەستەیە بە بیرەکانمان، پەیپێبردنەکانمان و بەکارهێنانی زمان. بەمپێیە بەپێی تیۆری ڕیالیستی زمان هەڵگری ڕاستییە واقعییەکانە. بڕوانە What to be realist about in linguistic science, Geoffrey K. Pullum

لەبارەی تایبەتمەندیی دینامیکیی و نەرمولەبار و گۆڕاوی واتایی زمانییەوە، ئەم قوتابخانەیە باوەڕیوایە، کە مرۆڤ لەو ژینگە و جیهانە واقعەی تیایدا دەژی، هەمیشە و بەردەوام لەبازنەی گۆڕانکاریدا دەسوڕێتەوە، ئەمە وایکردووە، سەرئەنجام دنیابینین و تێڕوانینی خودی مرۆڤیش بگۆڕێت و زیاتر گەشەبکات، هەمبەر بەمەش گۆڕانی چەمکیی و تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ ئەو جیهانە واقعەی تیایدا دەژی دێتەگۆڕ، لە ئەنجامیشدا جگەلە وشەکان بە تەنها، بەڵکو پۆلێنکردنیشیان ڕووبەڕووی گۆڕانکاری دەبێتەوە. لەمبارەیەشەوە سەرنجبدە پۆلی وشەیی (درەخت)، کە دەتوانرێت لەڕێگەی فەرهەنگەوە، چەند نیشانەیەکی واتایی بکرێتە دروستەی گشتیی پۆلی ئەم وشەیە، هەروەک: (+تەن، +بێگیان، +بەرجەستە،... تاد). لە هەمانکاتدا، ناتوانرێت دروستەیەکی تەواو و بێ کەموکورتی واتایی بۆ سەرجەم نیشانە واتاییەکانی (درەخت) دابنرێت و دیاریبکرێت، بەو هۆکارەی چەشن و جۆرەکانی دەگۆڕدرێن و بەردەوام لەگۆڕاندان، ئەمەش وادەکات، کە نیشانە واتاییەکانیشیان بگۆڕدرێن. کەواتە لەبری هەبوونی یەک دروستەی واتایی بۆ ئەم پۆلە وشەیە، زیاتر ئەو نیشانە واتاییە گشتییە نەرم و نیانانە بۆ ئەم وشە و چەشن و جۆرەکانی بوونی هەیە، کە نزیکن لە یەکترەوە و پەیوەندی خزمایەتی/ نزیکی لە نێوانیاندا دردەکرێت، کە ڕێکەوتن لەگەڵ چەشن و جۆرە جیاوازەکانی واتای پۆلی وشەی (درەخت)دا، دێنەئاراوە.

سروشتی ئینسکلۆپیدیاییش یەکێکی ترە لەو تایبەتمەندییانەی زانستی زمانی درکپێکردن بە واتای زمانیی دەبەخشێت، بەوپێیەی مرۆڤ مامەڵەی ڕاستەوخۆی لەگەڵ جیهاندا هەیە، کەواتە ئەو واتایەشی کە لە ئەنجامی ئەم مامەڵەکردنەوە بەدەستیدەهێنێت، هەرگیز ناتوانێت لەو جیهانەی دابېڕێنێت و لە فەرهەنگی ئاوەزییدا وەک بەشێکی جیاواز و سەربەخۆ تەماشاناکرێت. کەواتە "واتای زمانیی، مامەڵە لەگەڵ زانیاریی جیهانیی مرۆڤدا دەکات. لێرەوە دەتوانین بڵێین (واتا) ئینسکلۆپیدیاییە و لە هێزی ئاوەزی مرۆڤ جیاناکرێتەوە، هێزی ئاوەز و واتای زمانیی، لە چوارچێوەی پرۆسەکەدان و واتای زمانیی سەربەخۆ نییە". (ئەحمەد، محمود فتح الله و حەسەن، نەریمان، ٢٠١٧: ٦٨). لەم ڕاستییە شیکارییەی سەرەوەشدا ئەوە دەبینرێتەوە، کە واتای زمانیی لە ڕوانگەی زانستی زمانی درکپێکردنەوە ڕەنگدانەوەی سەرجەمی شارەزاییەکانی مرۆڤە، هەر ئەمەشە وایکردووە، ئەو واتایەی لەڕێگەی زمانەوە لە ئاوەزدا بەرهەمدەهێنرێت، بەشێوەیەکی تەواوەتی وەک مۆدێلێکی جیاواز و سەربەخۆ سەیرنەکرێت، بەڵکو واتای زمانیی پێویستی بە کۆزانینی جیهانی هەیە و پەیکاڵ بە توانا درکپێکردنەکانی تری مرۆڤ بنیاتدەنرێت. لەمڕوانگەیەوە و لەسەر بنەمای لێکدانەوەکانی سەرەوە، لە ئێستادا و پاش شارەزایی پەیداکردنی مرۆڤی کورد دەربارەی جۆری خواردنی (پیتزا)، هەنووکە دەتوانرێت ئەم خواردنە بە جۆرێکی پۆلی وشەیی (خواردن)، لە فەرهەنگی زمانی کوردییدا دابنرێت، ئەمەش بۆ ئەو هۆکارە دەگەڕێتەوە، کە تاکی کوردیی شارەزایی لەبارەیەوە پەیداکردووە و بەرکەوتنی لەگەڵیدا هەبووە، بەڵام پێش دوو دەیە لەمەوبەر نەدەکرا ئەم جۆرەی خواردن لە پۆلی وشەیی (خواردن) ئەندام بێت، بەو هۆکارەی ئەم جۆرەی خواردن ئاشنا بە کۆمەڵگەی کوردیی نەبوو، کۆمەڵگەی کوردییش شارەزاییەکی ئەوتۆی لەبارەیەوە نەبوو، هەروەها لە ئاوەزی تاکی کورددا بەکۆدنەکرابوو، وەک ئێستا بەشێک نەبوو لە کۆزانینی زمانیی مرۆڤی کورد. لەگەڵئەمەشدا، پێویستە ئەو ڕاستییەش بخرێتەڕوو، کە تایبەتمەندیی ئینسکلۆپیدیایی بۆ واتای زمانیی وادەکات، مرۆڤ لە ڕێگەیەوە درک بە گەلێک لە واتای دەربڕاوەکان بکات.

بنەمای (بەکارهێنان و ئەزموون)، تایبەتمەندییەکی دیکەیە، کە زانستی زمانی درکپێکردن بۆ واتای زمانیی دایناوە، قوتابخانەکە شێلگیرانە پێداگری لەسەر ئەوە دەکات، بنەڕەتی واتای زمانیی لە شارەزایی

یان ئەزموون و بەکارهێنانەوە سەرچاوەدەگرێت، بەشێوەیەکی تر؛ قوتابخانەکە جەختدەکاتەوە، کە واتای زمانیی لەناو شارەزایی و ئەزموون و بەکارهێناندا ڕەگی خۆی داکوتاوە، لەوێشەوە هەوڵی لەحیمکردنی فەرهەنگی ئاوەزی و دروستە سینتاکسییەکان پێکەوەدەدات.

١ /٢-٢. میتافۆر وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی زمان

میتافۆر[4*] وەک هەوێنی فرە زەرووری زمان، پەسنی جۆراوجۆری بۆ کراوە، بەمەبەستی زیاتر ناساندنی ئەم بابەتە و تێگەیشتن لێی، لێرەدا هەندێکیان دەخرێنەڕوو:

ئەم دیاردە ناوازەیە لەسەرەتادا بە یەکێک لە تایبەتێتییەکانی زمانی ئەدەبیی هەژمارکراوە و وەها لێکدراوەتەوە، کە تەنها لەناو دەقە ئەدەبییەکاندا چێدەبێت. بەڵام دوابەدوای گەشەسەندنی لێکۆڵینەوەکان لە میتافۆر، ناساندن و دەرکەوتنی ئەم دیاردەیە، چوارچێوە و سنووری ئەدەبیی تێپەڕاند، بەشێوەیەکی بەربڵاوو فراوان لە زماندا جێی خۆی کردەوە، بەجۆرێک کە هەریەکە لە زانایان (George Lakoff & Mark Johnson)، لە کتێبەکەیاندا بە ناوی (Metaphors, We Live By) تەواوی زمان بە دیاردەی میتافۆریی دادەنێن "میتافۆر دیاردەیەکی بەربڵاوی ژیانی ڕۆژانەیە، نەک بەتەنها لە زماندا، بەڵکو لە بیرکردنەوە و کردەوەکانیشماندا، سستەمە ئاساییە چەمکییەکانمان لە کاتی کردە و بیرکردنەوەکانیشماندا لەڕاستییدا سروشتێکی میتافۆرییانەی هەیە".(Lakoff G. & Gonsen M, 1980: 1) کەواتە میتافۆر وەک فاکتەرێکی کارامە لە دەوڵەمەندکرنی بیرکردنەوە و تێڕامان بۆ سەرجەم شتەکان ڕۆڵی خۆی دەگێڕێت، لەمبارەیەوە و لە (پیرداود، ٢٠١٠: ٣٣)ەوە، سارتەر دەڵێت: "شاعیری لێهاتوو و بەسەلیقە لەڕێی بەکاربردنی خوازە و زانستی سیمۆلۆژیاوە خزمەتی وشەکان دەکات، هەر بەهۆی خوازەشەوە خودی

[4*] زاراوەی میتافۆر Metaphor زاراوەیەکی یۆنانییە و بە واتای گواستنەوە دێت. زاراوەکە بۆ یەکەمینجار ئەرستۆ بەکاریهێناوە، ئەرستۆ سەرەتا لەنێو دەقە شیعرییەکاندا لە میتافۆر دواوە. لە زمانی کوردییدا وەک (خوازە)، لەنێو ئەدەبدا ناوی هاتووە، بەڵام لە ڕوانگە زمانییەکەیەوە هەر بە (میتافۆر) باسدەکرێت. ئەم دیاردەیە، چەند بنەمایەک بۆ ناسینەوەی هەیە، لەوانە: ا. میتافۆر ئەوە ئاشکرادەکات، کە شتێک بریتییەلە شتێکی دیکە. ب. میتافۆر دوو شت هاوتای یەکدی دەکات، لەڕاستییدا ئەم هاوتاکردنە لەبەرئەوە نییە وەکیەک بن، بەڵکو بەمەبەستی بەراوردکاریی یان هێماسازی و ئاماژە ئەو کارە دەکات. پ. لە حاڵەتی وەرگرتنی دەقاودەقی میتافۆر بەڕاستیی، ڕووبەڕووی سەرئەنجامی سەرنجڕاکێش و نامۆ دەبینەوە، بە نموونە: دەنگی دایکم لە گوێمدا مۆسیقایە. ت. میتافۆر زمانی شیعر و ئەدەب بەگشتیی لە ڕەش و سپییەوە بۆ ملەوەن دەگۆڕێت.

خۆیی لە زمانە باو و سەلەفییەکە دەترازێنێت و دەمامکی تەقلیدییەت لە سیمای خۆی دادەماڵێت و یاخی دەبێت".

میتافۆر لە چوارچێوەی زانستی درکپێکردندا ڕۆڵێکی گرنگی هەیە، بۆ تێگەیشتن لە چۆنییەتی بیرکردنەوەکانمان لە هزردا و گوزارشتکردنیان لە زماندا، هەروەك میتافۆر"سیمایەکە لە سیماکانی شێوازی مەعریفی، گرنگیی تایبەتی هەیە، بۆ گواستنەوەی بنیاتی ئاوەزی بەتایبەتی لەکاتی نەخشەڕێژی و نواندنی بیرێک". (مستەفا، نەزیرە سابیر، ٢٠٢١: ٣٦٩). لە گەلێک شوێندا میتافۆر وەک زمانی دایکی ئەفسانە ناسێنراوە، لێرەدا هێزی میتافۆر بە گەورەییەوە لێی دەڕوانرێت "ژیانی ئەفسانە لە هێزی میتافۆریی سیمبولیی وێنەکانییەوە سەرچاوەدەگرێت پابەندیشییەتی. ئەوەی دەیگەیەنێت، تەنها بریتیی نییە لە چەمکێکی ژیرانەی نێو زەین، بگرە لەوەیش زیاترە. بۆیە کارەکتەریزمە ناوەکییەکانیەتی کە بەشداریی ڕاستەقینە لە پرۆسەی حاڵیبوونی مەزنێتییدا دەستەبەردەکات". (کامبڵ، جۆزیف، ٢٠٢١: ٤٤). میتافۆر ڕێگەیەکی بەرفراوانە و ڕۆڵی بەرچاوی لە گەشەسەندن و گۆڕانی واتای وشەدا هەیە، "میتافۆر لادانی واتایی وشەیەکە، لەو واتایەی کە بۆی دانراوە (واتای فەرهەنگیی) بۆ واتایەکی تر، وەک میکانیزم ئەو پرۆسەیەیە کە تیایدا ئاماژەی وشەیەک لە بواری سیمانتیکەوە دەگۆڕێ بۆ بوارێکی تر". (عەلی، تاڵیب حوسێن، ٢٠٢٠: ٢٤٩). ئەم بوار گۆڕینە ئەگەری هێنانەئارای وشەو لێکسیمێکی نوێی لێدەکەوێتەوەو دەبێتە یەکەیەکی سایکۆلۆجی نێو ئاوەزی ئاخێوەر. گەلێکجاریش ئاخێوەر لە کاتی بەکارهێنانی ئەو فۆڕمە زمانییانەی، کە زیاتر لە مەبەستێک دەگەیەنن، پەیوەستدەبێت بە ئاگایی و وریایی قسەکەیەوە، واتە "ئەزموونی و بوونی پاشخانێکی ڕۆشنبیریی بەپێز فاکتەرێکی گرنگە بەدەست ئاخێوەرەوە بۆ بەکارهێنانی دەربراویی میتافۆریی لە قسەی ڕۆژانەیدا". (مستەفا، مستەفا ڕەزا و محەمەد، دەشتی بەهجەت، ٢٠٢١: ١٤١).

میتافۆر دەبێتەهۆی گەشەسەندنی زمان، بە گوزارەیەکیتر؛ ئەگەر میتافۆر نەبێت توانای تێگەیاندنی تێگەی ئێمە لە جیهان و هەر شتێک کە دەبینرێت، نابێت، کاتێکیش زمان توانای گەیاندنی چەمکەکانی نەبوو، هەروەها نەیتوانی ئاوەزی مرۆڤ بە هەر چەمکێک ئاشنابکات، مانای وایە ئەو زمانە لە ڕیزی زمانێکی گەشەنەکردوو یان مردوودایە. میتافۆر پێویستی بە ڕامان و قوڵبوونەوەیەکی زۆر لەپێناو هێنانەئارای تێگەیشتنەوە هەیە، هەر لەبەر ئەم هۆکارەیە، کە گوێگر یان خوێنەر لە ئەنجامی بەرکەوتنی لەگەڵ میتافۆردا، هەڵوەستەی دەبێت، "دیارترین تایبەتمەندیی میتافۆر جۆری ئەو (صدمە)یەیە کە دەیهێنێتە ئەنجام". (عەلی، بەکر عومەر، ٢٠٠٠: ٩). میتافۆرەکان هەندێکجار ئەرکی زیاتر دەگرنەئەستۆ و بە تەنها هەوڵی لەحیمکردنی دوو بڕگەی جیاواز نادەن، لەمبارەیەوە "میتافۆر بە تەنها ئەوە نییە ببێت بە پردی پەیوەندیی نێوان دوو بڕگەی جیاواز، بەڵکو لەوەش زیاتر کار لەسەر پێکەوە گرێدان و دروستکردنی پەیوەندیی کاتەگۆرییە فرەڕەهەند و فرەڕوخسارەکان، یان مۆدێلەکانی درکپێکردن دەکات".
(Hungerer, F. & Schmid, H., 2000: 145(

هەندێکی تر بنەمای بەراوردکاریی دەکەن بە بنەمای کارکردنی میتافۆر و دەڵێن: "میتافۆر لەسەر بنەمای بەراوردکردنی دوو کاتەگۆری کاردەکات، لە کاتێکدا بەراوردکارییەکە بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ئاماژەی پێدراوە". (Evans, V. & Green, M, 2006: 293). ئەمەش وادەکات میتافۆر ڕۆڵی لە پێکهێنانی واتای نوێدا هەبێت، واتە واتای نوێ لە زماندا دەخاتەڕوو و بە تەنها وەک هۆکارێک بۆ جوانکردنی وشە بەکارناهێنرێت. بەو واتایە "خوازە تەنها بۆ ڕازاندنەوەی وشە بەکارنایەت، بەڵکو

شێوازێکە لەو ڕێگەیەوە واتای نوێ دێتە نێو زمانەوە". (بەسیم، ئاکام، ٢٠١٦: ٣١). لەمڕوانگەیەوە با لەم نموونەی خوارەوە وردببینەوە:

٣. خۆشەویستی مەیدانی جەنگە.

ئەگەر بێتو لە ڕوانگەی ڕاستییەوە سەیری ئەم ڕستەیە بکرێت، ئەوا لەمبارەدا ڕووبەڕووی ڕستەیەکی بێواتا دەبینەوە، بەڵام ئەگەر وەک میتافۆر لێی بڕوانرێت، بابەتێکی نوێ سەبارەت بە خۆشەویستی دەردەبڕدرێت. میتافۆر زمان ڕەنگاوڕەنگتر دەکات، لە (ئەحمەد، تریفە عومەر، ٢٠٠٨: ٨٣)ەوە "میللەر دنیادیدەیی و کارامەیی بە بنەمای تێگەیشتنی میتافۆر دەزانێت، لە هەر سنورێکی سینتاکسی یان سیمانتیکی دووری دەخاتەوە، هەمبەر بەوە تیۆرییەکی پێشکەشکرد، کە وەک تیۆریی سایکۆلۆجییە لە چۆنیەتی تێگەیشتنی میتافۆردا". گەورەترین و بەهێزترین کاری میتافۆر دروستکردنی زمانێکی نوێیە، کە شانبەشانی گەورەبوونی کەلتووری مرۆڤ و بەپێی مەبەست کەڵکی لێوەردەگیرێت، بە نموونە؛ وشەی (شاخ)، کە لە سروشتی ڕاستەقینەدا (وێنەی سروشت)ە، بریتییەلە بەشێکی سەختی سەری ئاژەڵ، بەڵام لەگەڵ بەردەوامیی گەشەی کلتووریی کۆمەڵگەدا، میتافۆری (شاخشکاندن، شاخ ڕواندن... تاد)ی، لە زمانی کوردییدا لێ بەرهەمهاتووە، ئەگەرچی خودی (شاخشکاندن)، بریتییەلە یەکەیەکی تۆمارکراوی فەرهەنگیی و ئەم یەکەیە وەک ئیدیۆمێک مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، بەڵام پێویستە لێرەدا تیشک-بخرێتەسەر ئەو بنەما میتافۆرییەی کە ئیدیۆمەکەی لێ بەرهەمهاتووە، بە واتایەکی تر؛ ئەم یەکە ئیدیۆمییە لە بنەما میتافۆرییەکەیەوە هەڵهێنجراوە. میتافۆری (شاخشکاندن)، بریتییەلە شکاندنی کەسایەتیی کەسێکی خۆهەڵکێش و غروور، ئەمە لەکاتێکدایە مرۆڤ هەرگیز ناتوانێت شاخی هەبێت، کەچی هێشتا بەکارهێنانی میتافۆری (شاخشکاندن)، بۆ مرۆڤ، واینەکردووە هیچ مرۆڤێک ناچار بە پێکەنین بکات، لە بەرامبەریشیدا هیچ مرۆڤێک بە بیستنی (ا) شاخی (ب) ی شکاند، سەری سوڕنامێنێت. لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستییە شیکارییەی سەرەوەدا و جارێکی تر بە وردبوونەوە لە میتافۆری (شاخشکاندن)، بە ئاشکرا درک بەوە دەکرێت، کە کردەی (شکاندن)یش بۆ خۆی میتافۆرە، لەسەر ئەو بنەمایەی، کە خودی ئەم (شکاندن)ەی، کە لە فەزای زەینیدا دانراوە زۆر دوورە لە شکاندن – ی فیزیکی، وەک (شکاندنی شووشەی پەنجەرەیەک)، ئەم واتا میتافۆرییەش یەکەیەکی سایکۆلۆجییە، کە بە فیچەرە میتافۆرییەکەیەوە لە چوارچێوەی ئیدیۆمدا تۆمارکراوە. لە ناساندنێکی دیکەدا بۆ میتافۆر هاتووە، کە "بریتییە لە شوێنگۆڕکێ پێکردنی وشەکان لە واتای بنچینەیی و باویانەوە بۆ واتایەکی نوێ، کە هێزی خەیاڵ یان بیری شاعیر/ نووسەر پێیدەبەخشێت". (میرصادقی، جمال و ذوالقدر، میمنت، ١٣٨٨: ٢٧). لە هەندێک ناساندنیشدا ئەوە خراوەتەڕوو، کە میتافۆر "بابەتێکە ئەوەی مەبەستە ئەوە نییە کە بۆی دانراوە، پێوەندیی بە ویست و خواست، واتای ڕاستیی، پێوەندییەکی قەدەغەییە". (محمود، ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٩). ئەمە جگەلەوەی لە بەشێکی زۆری لێکۆڵینەوەکاندا لەبارەی میتافۆرەوە ئەوە خراوەتەڕوو، میتافۆر دوورکەوتنەوەیە لە واتای فەرهەنگیی و هەڵگرتنی واتایەکی نوێیە، کە دوورە لە واتای بنەڕەتی و فەرهەنگییەوە "زمانی میتافۆری ڕێدەدات، کە قسەکەر واتایەک، مەبەستێک، بە وشە و دەربڕینێک دەرببڕن، کە واتای فەرهەنگی نەگەیەنێت". (حسەین، شیلان عومەر، ٢٠٠٩: ٧٠). بە بەیانێکی ئاسانتر؛ لە میتافۆردا واتای بنەڕەتیی و فەرهەنگیی لەبەر وشە و دەربڕینەکان دادەماڵرێن و فڕێدەدرێن، لەبەرامبەردا واتایەکی نوێیان بەبەردا دەکرێت، کە دوورە لە واتا فەرهەنگییەکەوە، یاخود واتا فەرهەنگییەکە ناگەیەنێت، دوای بە پرۆسەدابردنی نەووشەگەرایی، وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی لەلایەن ئاخێوەرانەوە بەکاردەهێنرێت،

بەمپێیەش میتافۆر بەشێوەیەکی پەیپێبردنانەو درککردنانە بەرهەمدەهێنرێت و وەك بەشێك لە ئاخاوتنی ڕۆژانە بەکاردەهێنرێت.

١-٢-١/٢. میتافۆری چەمکیی Conceptual Metaphor

لەو ڕوانگەیەوە کە بەشێکی زۆری ئەزموونەکانی مرۆڤ میتافۆرین، کەواتە ئەوەش ڕاستییە، کە پێرەوی چەمکییش بەشێوەیەکی بەشەکی هەر لەڕێگەی میتافۆرەوە بنیاتی خۆی ناوە. لێرەشەوە لە دەربڕاوی (٤)، ورد دەبینەوە:

٤. لە کۆڵانێکی تەنگ و تاریکدا گیرمانخواردووە.

بە وردبوونەوە لەو دەربڕاوەی سەرەوە، ئەوە دردکەکرێت، لێرەدا خۆشەویستی بەچەمککراوە بۆ گەشت، بەو واتایەی کە پەیوەندییەکە لە خاڵی ڕاوەستاندایە، دڵدارەکان ناتوانن بەردەوامبن. لەنێو زمانیشدا ژمارەیەکی زۆر دەربڕینی ڕۆژانە هەیە، لەسەر ئەم چەمکانە بناغەیان داناوە، واتە لەسەر بەچەمککردنی خۆشەویستی بە (گەشت) دروستبوون، دەشێت ئەوەش بوترێت، کە ئەم دەربڕاوانە تەنها بۆ مەبەستی قسەکردن لەبارەی خۆشەویستییەوە بەکارناهێنرێن، بەڵکو بە هەمانشێوە بۆ بیرکردنەوە لە خۆشەویستیش بەکاردەهێنرێن. هەندێک لەم چەمکانە بە پێویستییەوە لەبارەی خۆشەویستییەوە دەدوێن، هەندێکی دیکەیان دەکرێت بەم ڕێگەیە تێگەیشتن بهێننەئاراوە: (ڕێگایەکی دوورودرێژمان بڕیوە، ڕێگاکەمان پڕ ئاستەنگ بوو، ڕێگای گەڕانەوەمان بۆ دواوە نییە، چووینەتەسەر خۆڵ، ناچارین هەریەکەمان بەڕێگەی جیاوازی خۆماندا بڕۆین، ئایندەمان ڕوون نییە... تاد). هەریەکە لەم چەمکانە دەربڕاوی سەرەتایی و ڕۆژانەن، شاعیرانە نیین و پێویستیش نیین ببنە ڕەونەقێک بۆ مەبەستێکی تایبەتی ڕەوانبێژی. لێرەدا دەربڕاوی ڕێگایەکی دوورودرێژمان بڕیوە لەباری سەرەتاییدا وادەردەکەوێت، کە سەبارەت بە خۆشەویستی نەبێت، بەڵام لەهەمانکاتیشدا زۆر بە سانایی و بەخێرایی دەتوانرێت وەک ئەوە لێیتێبگەین، کە لەبارەی خۆشەویستییەوەیە "لێرەشدا یەک بنەمای گشتیی هەیە کە وایکردووە دەربڕینە زمانەوانییەکانی تایبەت بە گەشت بۆ دەربڕینی خۆشەویستی بەکاربهێنرێن، هەروەها یەک بنەمای گشتییش هەیە، کە نموونە بەڵگەییەکانمان سەبارەت بە گەشت بەکاردەهێنین بۆ بیرکردنەوە لە خۆشەویستی، بنەما گشتییەکەش بەشێک نییە لە زمان و فەرهەنگی زمان، بەڵکو بەشێکە لە سستەمی چەمکیی ژێرخانی زمان و بنەمایەکە بۆ درککردن بە بواری خۆشەویستی لە بواری گەشتدا". (Lakoff, G. ,1992: 25) لەگەڵئەمەشدا دەتوانرێت سیناریۆیەکی میتافۆری بەمشێوە نافەرمییەی خوارەوە بخرێتەڕوو:

خۆشەویستەکان پێکەوە لە گەشتێکدا دوو گەشتیارن، کە ئامانجی هاوبەشی نێوان خۆشەویستییەکەیان وەک دوورییەک دێتە پێشچاو تا بەدەستیبهێنن و پێیبگەن، پەیوەندیی نێوانیان ئۆتۆمبێلەکەیە، ئامرازێکە لە ڕێگەیەوە دەتوانن ئامانجە هاوبەشەکانی ژیانیانی پێبەدەستبهێنن، گەشتەکە ئاسان نییە و ڕێگاکەیان پڕە لە هەوراز و تەنگ و چەڵەمە، لە هەندێک باردا شەقام و ئاراستەی یەکتربڕ دێتە ڕێگەیان، کە پێویستە پێکەوە سەبارەت بەوەی کام ئاراستەیان بگرنەبەر و بڕیاریان لەسەر بدرێت پێکەوە گەشتی بەسەردا بکەن. بەمەش میتافۆرەکە تێگەیشتنی یەک مەودای ئەزموون لەخۆدەگرێت، کە خۆشەویستییە، لەڕوانگەی ئەزموونی مەودایەکی زۆر جیاوازەوە، کە گەشتە. لەنێوان هەردوو مەبەستەکەدا پەیوەندییەکی توندوتۆڵ و یەکگرتنێکی ئۆنتۆلۆجیی بوونی هەیە، لەو ڕوانگەیەوە، کە کام یەکەی مەودای خۆشەویستی، بەنموونە:

(خۆشەویستەکان، ئامانجە هاوبەشەکانیان، دژوارییەکانیان، پەیوەندیی خۆشەویستی... تاد)، لەگەڵ کام یەکەی مەودای گەشتکردندا، بەنموونە: (گەشتیارەکان، ئۆتۆمبێلەکە، دوورییەکە... تاد)، یەکدەگرنەوە و دەچنەوەسەر یەکتری.

۱/۳. درکپێکردنی میتافۆر لەشیعردا

بەهۆکاری ئەو پەیوەندییە توندوتۆڵەی لەنێوان شیعر و میتافۆردا هەیە، وای لە میتافۆر کردووە ببێتە بنەماو هەوێنی زیندوێتیی شیعر و هاوکات مایەی شانازی و شکۆی شاعیریشە. میتافۆر بۆخۆی ناسێنەری سروشت و نەژاد و کرۆکی شیعرە. هەر لەبەر ئەم هۆکارە پربایەخ و گرنگەی میتافۆریشە لێرەدا ئەو ڕاستییە خۆی بەیاندەکات، کە هیچکەس نەیتوانیوە لەبەردەم مرۆڤێکی ژیردا، لەچێژوەرگرتن لە بەهای وشە میتافۆریەکان ڕێگربێت، لەگەڵیشیدا هیچ شتێکیش نەیتوانیوە بایەخی درەوشانەوەی ئەو نوسەرانە کەمبکاتەوە، کە بێشومار هەڵبژاردنی جوان و سەرنجڕاکێشیان بۆ وشەکان لەکات و ساتی خۆیدا هەبووە. پەیوەندیی نێوان شیعر و زمان پەیوەندییەکی دانەبڕاو و ڕاستەوانەیە، لەبەر ئەم هۆکارەشە هەرچەندە کاری ورد و جوان لە زماندا بکرێت، هێندەش شیعر زیاتر دەڕازێنێتەوە و جوانتر دەریدەخات. لە کۆنیشەوە تا ئەمڕۆ، لە هەر شیعرێک وردبیتەوە بەجۆرێک لەجۆرەکان درک بە وێنەیەکی هەستپێکراو دەکرێت. شتێکی ئاشکرا و ڕوونیشە بەشێک لە جوانترین ئەو وێنانەی کە شاعیر دەیاننەخشێنێت، ئەوانەن کە تێڕوانینی مرۆڤن بۆ سروشت و دەوروبەری، هەربۆیە شاعیر لەڕێگەی زمانییەوە وێنەگەلێکی نوێ و ناوازە دەکێشێت، کە زۆرجار واقع بەهۆی ئەو وێنانەوە پلەیەک لە ئاستی خۆی بەرزتردەکاتەوە. لێرەشەوە ئاماژەدەکرێت بە "میتافۆری شاعیرانە یان ئەو میتافۆرەی لە شیعردا بەکاردێت، زیاتر لە سۆنگەی درکپێکردنەوە لێیدەکۆڵرێتەوە، نەک تەنها بە بەکارهێنانی زمان، بەڵکو لەڕێگەی بە چەمککردنیشیەوە". ..,Yanng, X) (85 :2015

۱-۱/۳. شیعرناسیی درکپێکردن Cognitive Poetics

پەیوەست بە پارادیگمای زمانیی درکپێکردن، شعرناسیی درکپێکردن، کە هاوکات بە شێوازناسی- Stylistics یش ناودەبرێت، ڕەهەندێکی درپێکردنە، کە لە لێکۆڵینەوەکانی وێژەدا پێشکەشکراوە، هەروەها ڕاڤەکردنی پێڕەوبەندانەی پەیوەندارێتیی نێوان دەقی ئەدەبیی و کاریگەرییە درکپێکراوەکانیان لەسەر خوێنەر دەخاتەڕوو، بەهۆی جەختکردنەوە لە ئەزموونە بەرجەستەبووەکان، شیعرناسیی درکپێکردن لە ڕێگەی زانستی زمانی درکپێکردن و سایکۆلۆجیی و هەروەها پەسنکردنی چۆنێتی داڕشتنی واتا لە بەرهەمهێنانی واتادا و تێگەیشتن لە دەقەکان لە هەردوو ئاستی تاك و کەلتوردا، بە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانەوە دەبەسترێتەوە. بڕوانە:Peter Stockwell, 2017, 230-245.

ئامانجی شیعرناسیی درکپێکردن، بەستنەوەی بژاردە زمانییەکانی کاری ئەدەبییە، بەهۆی پرۆسەکانی درکپێکردنەوە، ئەمەش بە کەڵکوەرگرتن لە هۆکارەکانی وەك پێشینەی مەعریفی، نیشانە درکپێکراوەکان، دەقەکان، سکێماکان، پێکهاتەی ڕێزمان، بۆشاییە هزرییەکان و میتافۆرە چەمکییەکان.